

تعهدات فقهی - حقوقی حکومت اسلامی در صیانت از نهاد خانواده زندانیان

فاطمه فلاح تفتی^۱، گل صنم موذن کلور^۲

^۱ استادیار فقه و حقوق اسلامی، دانشگاه علامه طباطبایی (نویسنده مسئول)
^۲ کارشناسی ارشد، گروه حقوق خانواده، دانشکده غیر دولتی - غیر انتفاعی رفاه

چکیده

هدف این تحقیق بررسی تعهدات حکومت اسلامی در خصوص خانواده زندانیان؛ با تأکید بر حفظ و صیانت از نهاد خانواده، چه تعهدات حقوقی را بر عهده دارد. روش این تحقیق به صورت توصیفی - تبیینی است که با استفاده از اسناد و منابع معتبر اسلامی و نیز استفاده از پرسشنامه و مصاحبه به جمع آوری اطلاعات می‌پردازد. نتایج تحقیق با توجه به ماهیت تحقیق و متناسب با ابزارهای تحقیق در سه بخش ارائه شد. در بررسی ادله فقهی تعهد حکومت اسلامی، چهار قاعده ی؛ قاعده وزر یا شخص بودن اصل مجازات، قاعده عدالت اجتماعی، قاعده ی قضایی الحاکم ولی الممتنع، قاعده اهتمام به امور مسلمین دسته بندی شدند. این قواعد فقهی نشان می‌دهند که جرم و مجازات مرتبط با آن، اگر چه فرد خطاکار را محکوم به جبران خسارت وارده می‌کند، اما اطرافیان این فرد زندانی نباید از حقوق خود محروم شوند و بر حکومت اسلامی است که عدم حضور فرد زندانی را برای خانواده و اعضای وی جبران کند. نتایج پیمایش مسایل و مشکلات خانواده زندانیان نشان می‌دهد که خانواده‌های زندانیان در وضعیت اقتصادی و معیشتی نامناسبی قرار دارند و میزان حمایت‌های دولتی از خانواده‌های زندانی در وضعیت نامناسبی قرار دارد. نتایج مصاحبه با کارشناسان در زمینه مسایل حقوقی و خلا‌های قانونی در باب خانواده زندانیان نشان می‌دهد که مهمترین اشکال موجود در زمینه حمایت از خانواده زندانیان، فقدان متولی ثابت برای خانواده زندانیان می‌باشد که باعث گردیده است تا اعتبارات به صورت متمرکز و کلان تخصیص نیابد.

واژه‌های کلیدی: تعهد، حکومت اسلامی، خانواده زندانیان، قاعده وزر، قاعده عدالت اجتماعی، قاعده ی الحاکم ولی الممتنع، قاعده اهتمام به امور مسلمین

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

یکی از ضرورت‌ها و نیازمندی‌های جامعه کنونی برقراری نظم و ایجاد امنیت در جامعه بوده که لازمه آن مجازات بزه‌کاران و برخورد صحیح و اصولی با آنان و حمایت از خانواده‌های آنان می‌باشد. طبیعی است که چنانچه در اجرای مجازات ابزار و فرآیند اصلاح و تربیت و درمان و باز اجتماعی نمودن فراهم نگردد و عدم حمایت از خانواده‌های آنان به لحاظ حقوقی، اجتماعی، معیشتی، مجازات زندان اثر عکس داشته و در پیشگیری از وقوع جرم کاهش بازگشت مجدد به زندان و کاهش آسیب‌های اجتماعی خانواده‌ی وی موثر نخواهد بود، چرا که خانواده‌های مجرمین به دلیل عدم حمایت موثر در معرض آسیب‌های عدیده-ای قرار دارند.

زمانی که فرد زندانی می‌شود، خانواده او با انبوهی از مشکلات مواجه می‌شود که خود در ایجاد آن نقشی نداشته و این موضوع می‌تواند در نبود چتر حمایتی از سوی جامعه و دولت؛ آسیب‌های متعدد حقوقی، اجتماعی، فرهنگی؛ روانشناختی و اقتصادی برای همسر و فرزندان زندانیان را رقم بزند که بعضاً دامنه آن در بسیاری از مواقع از جرم اصلی گسترده‌تر می‌شود. چه بسا فرد مجرم در زندان از امکانات مناسب برخوردار بوده اما خانواده او به دلیل نبود امکانات و بی‌توجهی؛ در معرض انواع آسیب‌ها قرار می‌گیرند. بنابراین توجه به مسائل و مشکلات متعدد خانواده زندانیان که سرپرست خود را حتی اگر به طور موقت از دست داده باشند، برای بازگشت به وضع تعادل و حفظ سلامت و امنیت جامعه امری ضروری است.

در همه کشورها اقدامات و تمهیدات قانونی و اجرایی در حمایت از خانواده زندانیان از سوی دولت، خیرین و مردم در نظر گرفته می‌شود. در کشور ما نیز از گذشته به این موضوع توجه شده و نهادهایی از سوی مسئولان و خیرین عهده دار این امر شده اند ولی به دلیل نبود سرپرست خانوار با مشکلات عدیده‌ای مواجه بوده و در معرض آسیب‌های بیشتری قرار دارند. نهادهای حمایتی در حد بضاعت خود به این خانواده‌ها خدمات ارائه می‌دهند، اما شرایط دشوار اقتصادی و کمبود اعتبارات این نهاد نمی‌تواند کمک زیادی به این خانواده باشد. از طرفی گرچه نهادها و موسسات مختلفی برای حمایت از خانواده‌های زندانیان فعالیت می‌کنند اما هنوز نزدیک به نیمی از خانواده‌های زندانیان؛ از انواع حمایت‌های قانونی خود محرومند. نوع و نحوه ارائه حمایت‌ها نیز به نحو مطلوب صورت نمی‌گیرد. در نبود کمک‌های دولتی، حمایت خیرین به تنهایی پاسخگوی این نیازها نیست. همچنین حمایت‌های مقطعی با سرانه‌های بسیار پایین هیچ مشکلی را برطرف نمی‌کند. ضروری است با تصویب قوانین مرتبط با حمایت از این قبیل افراد و برنامه‌ریزی هماهنگ و با توجه به اصل رعایت کرامت انسانی این خانواده‌ها، برای رفع مشکل و حل مساله آنها گام برداشته شود. و قوانینی در جهت ارائه تسهیلات و حمایت‌ها در جهت توان افزایش خانواده‌های زندانیان مصوب گردد تا در یک فرآیند طراحی شده، پس از گذشت مدتی از حمایت‌های هدفمند، خانواده‌ها به استقلال کافی برسند و بتوانند براساس ایده‌های خود، در جهت بهبود وضع زندگی‌شان اقدام کنند. توجه به این نکته ضرورت دارد که این خانواده‌ها نیاز به ترمیم ذهنی نیز دارند و لازم است حمایت‌های حقوقی و اجتماعی به این خانواده‌های آسیب دیده اصلاح شود و نیز باید ذهنیت این افراد نسبت به خودشان به گونه‌ای تغییر یابد که آنها نیز مانند سایر افراد جامعه دارای حق حقوقی می‌باشند که باید این حقوق از طریق دولت و سازمان‌ها و نهادهای ذی‌ربط احصاء و تحت عنوان قوانین حمایت از خانواده‌های زندانیان مصوب گردد تا این دست از اقشار آسیب‌پذیر جامعه بتوانند با امیدواری، سختی‌ها را پشت سرگذارند و برای بهتر شدن شرایط خود و سایر اعضای خانواده‌شان تلاش کنند.

خانواده زندانیان، به دلیل عدم حضور سرپرست خانواده در این محیط با انواع مسایل و مشکلات اقتصادی معیشتی و عاطفی و روانی و حمایتی روبرو هستند. این مسایل و مشکلات اگر برطرف نشود، در محیط خانواده و محیط اجتماع با مسایل و آسیب های اجتماعی و روانی و اقتصادی بیشتری روبرو می شویم. با توجه به این مسایل و نیز مبانی حکومت اسلامی گفته شده در باب دستگیری و حمایت از نهاد خانواده، در این تحقیق به بررسی تعهدات فقهی - حقوقی حکومت اسلامی در صیانت از نهاد خانواده زندانیان می پردازیم. با توجه به این هدف، سوالات این تحقیق بدین قرار است؛

*تعهدات حکومت اسلامی از منظر فقه امامیه و حقوق موضوعه در خصوص خانواده های زندانیان چیست؟

* مسایل و مشکلات خانواده زندانیان در نبود سرپرست خانواده، بیشتر حول چه موضوعاتی قرار دارد؟

با توجه به هدف تحقیق، بعد از مرور مفاهیم اساسی تحقیق، از روش توصیفی - تحلیلی و پیمایشی برای جواب دادن به سوالات فوق استفاده می کنیم. در بخش تبیینی به بررسی منابع و اسناد مرتبط با تعهدات حکومت اسلامی در باب صیانت و حفاظت از خانواده پرداخته می شود و در قسمت دوم و پیمایشی، از پرسشنامه و مصاحبه، برای بررسی مسایل و مشکلات موجود در باب خانواده زندانیان استفاده می شود.

پیشینه پژوهش

در آرشيو پژوهش های سازمان زندان ها به عنوان تخصصی ترین سازمان ذي ربط که سابقه چندین ساله دارد، در این زمینه ۱۵۳ مقاله و ۱۱ چکیده پژوهش مشاهده می گردد که به شرح ذیل است:

در مقاله حوزه اصلاح و تربیت (۲۰ مقاله)، در گروه مقالات اصلاحی و تربیتی، آموزشی، درمان های کاهش آسیب و کاهش رفتارهای پرخطر درباره ی کاهش هدفمند جمعیت کیفری و حبس زدایی (۳ مقاله)، و مقالات مرتبط با امور کاهش استفاده از مجازات زندان و حبس و همچنین کاهش هدفمند جمعیت کیفری زندان ها و ... (۲۶ مقاله) مقاله قانون جرم و جزا (۲۷ مقاله) علوم اسلامی و زندان (۴۵ مقاله) و چکیده پژوهش ها درباره زندان (۱۱ مقاله). هر چند منابع موجود در وب سایت تخصصی ترین نهاد مرتبط با زندان اندک است، در فصلنامه ها مجلات و نشریات دیگر نسبت به کتاب ها و وب سایت سازمان زندان ها، مقالات بیشتری وجود دارد که اغلب آنها نیز به دلیل محدودیت های مطالعات میدانی در زندان ها فاقد داده های مستقیم و دست اول و مشاهدات عینی هستند. ولی پژوهش حاضر چنین محدودیت هایی را نداشته و علاوه بر آن از تجربیات شخصی و مستقیم مولفان درباره ی زندان و نگاه جست و جو گرایانه به موضوع از درون بهره مند است.

مفهوم شناسی

مفهوم تعهد

در فقه و حقوق، واژه تعهد در دو معنی به کار می رود. یکی در معنی عام خود که معادل الزام، التزام، شرط، اشتراط، عهد، عهده، ضمان، تکلیف و شامل تمام تکالیف و حقوق دینی است؛ خواه از نوع الزامات قهری و قانونی ناشی از اسباب قهری،

خواه از التزامات ارادی و قراردادی به شمار رود و منشأ قراردادی داشته باشد. (کاتوزیان، تعهدات، ۱۷ و ۱۹ و نیز جعفری لنگرودی، حقوق تعهدات، ج ۱، ۲۷ و صفایی، حقوق مدنی، ج ۲، ۵ و ۶). شاید بر همین اساس در فقه، عهد را عبارت از مطلق جعل و قرار دانسته اند. خواه آن جعل و قرار معاملی یا قلبی باشد و خواه تشریحی یا وضعی در قانون مدنی نیز در پاره ای موارد لفظ تعهد در معنی عام خود به کار گرفته شده است. چنانکه فصل ششم از باب اول - قسمت دوم کتاب دوم جلد اول قانون مدنی به سقوط تعهدات اختصاص یافته و در معنی عام تعهد به کار رفته است که شامل همه تعهدات اعم از تعهدات ناشی از قرارداد و الزامات خارج از عقد است.

دقت در مفاد ماده ۲۰۶ ق.م. که اسباب سقوط تعهدات را به طور کلی و مطلق احصاء کرده است به روشنی این معنی را آشکار می سازد. با اینکه در ماده ۱۱۹۸ ق.م. آمده است: «کسی ملزم به اتفاق است که ممکن از دادن نفقه باشد یعنی بتواند نفقه بدهد بدون اینکه از این حیث در وضع معیشت خود دچار مضیقه گردد.» برای تشخیص تمکین باید تعهدات و وضع زندگانی شخصی او در جامعه در نظر گرفته شود. ملاحظه می شود که لفظ تعهدات مندرج در این ماده در مفهومی فراتر از معنی تعهدات ویژه ناشی از اعمال حقوقی به کار رفته است. (کاتوزیان، کلیات قراردادها، ص ۲۳، و جعفری لنگرودی، همان، ص ۲۸ و درودیان، تقریرات درس حقوق مدنی ۳، ص ۳ و ۴).

تعهد در معنی خاص خود عبارت است از: رابطه حقوقی میان دو شخصی که به موجب آن متعهد له می تواند متعهد را ملزم به پرداخت مبلغی پول با اقباض و انتقال چیزی و یا انجام فعل و یا ترک کار معینی بکند. با اینکه گفته اند: «تعهد رابطه ای است حقوقی که نتیجه آن انتقال مال با انجام دادن فعل یا ترک فعل معین یا اسقاط یک اثر حقوقی باشد.» (جعفری لنگرودی، دایرة المعارف، ج اول، ۹۰۹). بعضی هم در تعریف تعهد ضمانت اجرای آن را لحاظ کرده اند و گفته اند: تعهد عبارتست از رابطه حقوقی که به مقتضای آن شخص معینی که مدیون نامیده می شود ملتزم می گردد به اداء مال یا انجام کاری برای شخص معین یا قابل تعیینی که طلبکار نام دارد و به موجب آن طلبکار می تواند اجرای آن تعهد را از بدهکار بخواهد و اگر حاضر به انجام آن نشود او را بر خلاف میل به اجرای آن وادار کند. (الدکتور سوار، النظریة العامة للالتزام، ج ۱، ۹۲).

هر چند از تعاریف مذکور چنین مستفاد می شود که تعهد در حقیقت التزامی است که متعهد به اراده خود بدان پایبند می شود و به این اعتبار در مقابل الزام که به معنی تحمیل تعهد بر شخص توسط قانون یا در اثر واقعه حقوقی است قرار می گیرد، لیکن در قانون مدنی مطلق الزام و التزام یعنی هم تعهدات ناشی از تراضی و قرارداد و هم تعهدات خارج از قرارداد که به صورت قهری و غیر ارادی بر شخص تحمیل می شود هر دو ملحوظ نظر قرار گرفته است. (درودیان، همان، ص ۴).

مفهوم شناسی حکومت اسلامی

حکومت اسلامی، واژه ای مرکب از «حکومت» و «اسلام» است که یافتن معنای حقیقی آن واژگان نیازمند مطالعه ای دقیق در این مفاهیم است، بخصوص واژه «حکومت» که معمولا با واژه «حاکمیت» به اشتباه در عوض یکدیگر بکار برده می شود و برخی بابیان مصادیقی از جلوه های حاکمیت اسلامی مانند احکام قصاص و در صدد اثبات حکومت اسلامی بر می آیند، در حالی که حکومت و حاکمیت دو واژه متفاوت و با مفهومی متفاوت اند، این مقاله در پی بررسی فرضیه های ذیل می باشد الف: واژه «حکومت» عبارت است از ساختار و نظام سیاسی یک جامعه که امروزه به شکل های جمهوری، سلطنتی و موجود است. ب: مفهوم حکومت اسلامی در منابع موجود بیشتر از آنکه متوجه ساختاری خاص از اشکال حکمرانی سیاسی باشد، ناظر به

اهداف حکومت اسلامی است لذا آن ساختار و نظام سیاسی مطلوب شارع مقدس است که تعداد بیشتری از اهداف حکومت اسلامی را تأمین و محقق نماید.

مفهوم خانواده

شاید به نظر برسد که مفهوم «خانواده» از مفاهیم بسیار روشن و همه فهم است، به گونه ای که عامه مردم، اعم از کوچک و بزرگ و باسواد و بی سواد، همه آن را می فهمند و نیازی به تعریف آن نیست، ولی آن قدرها هم ساده نیست. وقتی به منابع واژه شناسی مراجعه کنیم، می بینیم تعاریف گوناگونی از آن ارائه شده و صاحب نظران بر اساس تخصص و نیازشان، هر کدام تعریفی از «خانواده» ارائه داده اند. برخی خانواده را یک سازمان اجتماعی دانسته، بعضی روابط خویشاوندی و همخونی را اساس تشکیل خانواده تلقی کرده اند؛ عده ای دیگر عامل اقتصادی، و گروهی نیز عوامل روانی و جنسی را سبب پیدایش آن قلمداد کرده اند (ساروخانی، ۱۳۸۲: ۲۶).

خانواده یکی از نهادهای اجتماعی نخستین است که در اشکال مختلف در هر جامعه ای یافت می شود، بنابراین، خانواده به عنوان نهادی اجتماعی، هسته نخستین پیوند اجتماعی انسان را بنیان می نهد و با تأمین مجموعه ای از نیازهای انسانی، عهده دار نقش ها و کارکردهای ویژه ای است. بقایای سکونت های انسان ماقبل تاریخ دلیل روشنی بر وجود سکونت گاه های خانوادگی می باشد که از قدیمی ترین نهاد بوده است و شالوده حیات اجتماعی محسوب می گردد و گذشته از وظیفه فرزند آوری و پرورش کودک در نتیجه استمرار نسل ها و بقاء نوع بشر نقش ها و وظایف متعدد دیگری از قبیل فعالیت اقتصادی، آموزش و پرورش، اجتماعی کردن فرد، را نیز بر عهده دارد (ضمیری، ۱۳۸۵: ۲۶).

مبانی فقهی در باب تعهد حکومت اسلامی در حمایت از خانواده های نیازمند زندانی

مکتب فقهی اسلام، نسبت به دیگر نظام های حقوقی جهان از امتیازها و برجستگی های بسیاری برخوردار است که از جمله ژرفا، گستردگی، ضمانت اجرا، قواعد فراگیر، جامع بودن، عقلانی بودن را می توان نام برد. این ویژگیها از مکتب فقهی اسلام یک نظام حقوقی پیشرو، مترقی و تکامل یافته ای ساخته است. رسالت فقه، اداره زندگی فردی و اجتماعی انسانها و هدایت آنان به سوی حیات معقول و انسانی است. با توجه به این رسالت خطیر، وظیفه فقها حساس تر و سنگین تر می گردد، از این رو ضروری است همان گونه که فقه از نظر محتوا با زحمتهای توان فرسای فقها، از غنای چشمگیری برخوردار شده است، از نظر روش استنباط و به کارگیری تمامی عوامل و عناصر مؤثر و کارآمد در اجتهاد نیز به غنای کامل برسد.

در ادامه ادله فقهی در باب تعهد حکومت اسلامی در حمایت از خانواده های نیازمند زندانی، به این نکته توجه می شود که خانواده زندانیان قربانی وضعیت موجود هستند و نایستی در موقعیتی نابرابرتر به دلیل زندانی بودن مورد تظلم قرار گیرند.

۱- قاعده وزر یا اصل شخصی بودن مجازات

کلمه وزر به معنای سنگینی است که در اصل از وزر(کوه) گرفته شده است و گناه را هم به وزر تعبیر می کنند و هم به ثقل و در قرآن هر دو تعبیر آمده است، یکجا فرموده «لِيَحْمِلُوا أَوْزَارَهُمْ كَامِلَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَمِنْ أَوْزَارِ الَّذِينَ يُضِلُّونَهُمْ بِغَيْرِ عِلْمٍ أَلَا سَاءَ مَا يَزُرُونَ (نحل، ۲۵)» و در جای دیگر «وَلِيَحْمِلَنَّ أَثْقَالَهُمْ وَأَثْقَالًا مَعَ أَثْقَالِهِمْ وَلَيَسْأَلَنَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَمَّا كَانُوا يَفْتَرُونَ» (عنکبوت، ۱۳) و نیز فرموده «قُلْ أَعْيَرَ اللَّهُ ابْنِي رَبًّا وَهُوَ رَبُّ كُلِّ شَيْءٍ وَلَا تَكْسِبُ كُلُّ نَفْسٍ إِلَّا عَلَيْهَا وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّكُمْ مَرْجِعُكُمْ فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ فِيهِ تَخْتَلِفُونَ» (انعام، ۱۶۴)؛ یعنی حمل نمی کند، احدی سنگینی دیگری را به طوری که صاحبش به کلی از وزر فارغ شود.

قاعده نفی «وزر» از قواعد مبنایی در فقه است که مفاد آن با چند قاعده فقهی از جمله «الاصل تقدم المباشرة على غيره»، «غیرالمباشرة لا يقاس الا في موارد»، «عدم تحمل الانسان عن غيره بمالم يأذن به فيه» و ... نزدیک است. مفاد وزر، وزر این قاعده که برگرفته از آیه شریفه «وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ» (انعام، ۱۶۴) است، اصل تبعیت و ملازمه آثار منفیخرا عمل با خود عمل است که به دنبال اجرای قواعدی مانند «کل جنایة یلزم جانیها» و یا قاعده «تقديم المباشرة على السبب الا في موارد» جاری می شود و با انتساب جرم و جنایت به فرد، آثار منفی آن نیز بر وی مترتب می شود. این قاعده در حقوق امروز تحت عنوان اصل شخصی بودن مجازاتها از اهمیت خاصی برخوردار است و یکی از عناصر جوهری مجازات در اسلام به حساب می آید(علامه طباطبایی، تفسیر المیزان،

لازمه امنیت شخصی این است که هر کس فقط مسئول اعمال خود شناخته شود و هیچ کس را نباید به خاطر جرم دیگران مجازات کرد. شایان توجه است که این قاعده از چهارده قرن پیش تاکنون در نظام کیفری اسلام حکمفرماست. قلمرو مسئولیت فردی انسان در قرآن کریم به نحو دقیق و مشخص معین شده است تا آنجا که هر عضوی از اعضای بدن انسان ملزم به پاسخگویی است. «وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ إِنَّ السَّمْعَ وَالْبَصَرَ وَالْفُؤَادَ كُلُّ أُولَئِكَ كَانَ عَنْهُ مَسْئُولًا» (اسراء، ۳۶).

این قاعده در باب فرود زندانی و کسی است که مرتکب جرمی شده است و نباید آسیب های مستقیم و غیر مستقیم آن به افراد نزدیک و بخصوص خانواده فرد قربانی برسد. بر اساس این قاعده، حکومت باید تمهیدات لازم را در نظر بگیرد که ظلمی به افراد و اعضای خانواده فرد مجرم وارد نشود.

۲- قاعده عدالت اجتماعی

مقصود از قاعده بودن عدالت اجتماعی در دو جهت است: یکی اینکه عدالت اجتماعی یک قانون کلی برای استنباط احکام الهی است و دیگری اینکه یک معیار و میزان است که در مواردی که حکم مستفاد از ادله دیگر منافات با عدالت اجتماعی داشته باشد، جاری می شود. به عبارت دیگر، قاعده عدالت اجتماعی برای فقیه؛ هم مصدر است و هم معیار و میزان که بر پایه آن میتواند هم حکم شرعی را استنباط کند و هم درستی و نادرستی استنباطش را با آن محک بزند (مهریزی، ۱۳۷۶، ش ۱۰، و ۱۱، ۱۸۹)؛ یعنی هم بواسطه «قاعده عدالت اجتماعی» می توان استنباط حکم کرد و هم میتوان این قاعده را بمنزله میزان و شاقولی برای مجتهد دانست که بر مدار و محور آن، استنباط و استخراج حکم را مورد

ارزیابی و سنجش قرار دهد. بنا بر جهت اولی، قاعده عدالت اجتماعی زمینه فهم و اکتشاف پاره‌ای از احکام را فراهم می‌آورد؛ احکامی که مصداق عدالت اجتماعی است، حتماً مورد حکم الهی نیز واقع می‌شود. به نظر «شهید صدر»، اختیارات حکومت صالح که نماینده جامعه و مظهر اراده جمعی جامعه و مدافع مصالح آنان است و به احکام و اصول اجتماعی اسلام چون اصل عدالت و قسط توجه می‌کند، می‌تواند در امر استنباط و قانونگذاری راهگشا باشد (احمدی، بیتا، ۱۶۳). قاعده می‌تواند در هماهنگ سازی مجموعه فقه اثر بگذارد؛ چنانکه در پرکرد «منطقه الفراغ» یا در موارد «ما لا نص فیه» این قاعده به یاری مجتهد می‌آید؛ زیرا بنیان دین و احکام شریعت بر عدالت استوار است و بنا بر جهت دوم، در جایی که حکم مستفاد از دلیلی با عدالت منافات داشته باشد، توسط «قاعده عدالت اجتماعی» کنار گذاشته می‌شود و اگر در جایی از قواعد دیگر، چون «لاضرر» و «لاحرج» و... کاری ساخته نباشد، «قاعده عدالت اجتماعی» راهکار را نشان می‌دهد و در تنگناها وسیله استنباط و استخراج احکام می‌گردد. قاعده عدالت به عنوان یک قاعده حاکم فقهی می‌باشد؛ بطوری که اگر در فهم و اجرای احکام فرعی دیگر تعارضی با قاعده عدالت پیدا شد، در مقام تعارض، قاعده عدالت اجتماعی مقدم شود و در عرصه عمل نیز مزاحم قاعده عدالت حذف می‌گردد (علی اکبریان، ۱۳۸۶: ۲۲۱).

نکته حائز اهمیت این است که قاعده عدالت، ناظر به عدالت فردی و شخصی می‌باشد، ولی در قاعده عدالت اجتماعی؛ بنحوی میان فرد و جامعه جمع می‌کنیم که نه فرد از میان برود و نه جامعه و هر یک از آنها بتوانند هویت مستقل خود را حفظ کنند (عیوضلو، ۱۳۸۹ ش ۱۱). علامه طباطبایی «عدالت اجتماعی را خصلتی اجتماعی می‌شناسند که افراد مکلف، مأمور به انجام آن هستند.» وی چنین استدلال می‌کند:

آیات و روایات هم در صدد بیان عدالت اجتماعی میباشند، نه عدالت فردی. علامه طباطبایی درباره دستور به اجرای عدالت از جانب خداوند در تفسیر آیه «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ» (نحل، ۹۰)، می‌فرماید: «عدالت هر چند که به دو قسم تقسیم می‌شود؛ یکی عدالت فردی، یکی عدالت اجتماعی و نیز هر چند لفظ عدالت مطلق است و شامل هر دو قسم می‌شود، اما ظاهر سیاق آیه این است که مراد از عدالت، عدالت اجتماعی است». اهمیت عدالت اجتماعی در لسان قرآن کریم به اندازه ای است که پرتکرارترین آیات از معانی «عدل» در موضوع عدالت اجتماعی است.

عدالت اجتماعی ای که این قاعده بیان می‌دارد، متوجه اعضای خانواده زندانیان و صیانتی است که باید حکومت برای حفظ خانواده در نبود فرد سرپرست یا یکی از اعضای خانواده انجام دهد. اگر فرد به هر دلیل قصوری مرتکب شده است، می‌بایست بر اساس مفاد قانون مجازات شود و عدالت حکم می‌کند که حقوق فرد قربانی از فرد خطاکار ستانده شود، اما همین عدالت حکم می‌کند که اعضای خانواده فرد خطاکار نباید بی‌عدالتی را تجربه کنند و در نبود یکی از اعضای خانواده خود دچار خسران شوند.

۳- قاعده ی قضایی الحاکم ولی الممتنع

ولایت حاکم از ریشه دارترین و کهن‌ترین مباحثی است که در آثار فقهی قابل مشاهده است. طبیعت قوانین اسلام و رسالت بزرگ آن، در کنار دلایل بسیار دیگری موجب شده است که این بحث به عنوان رکنی در فقه مورد استناد و اتکا بوده باشد. گذری نه چندان طولانی و عمیق، در مباحث فقهی این نتیجه را به انسان می‌قبولاند که ولایت حاکم بر ممتنع، به عنوان

اصل موضوعه (اصل مورد قبول) نزد تمامی فقها پذیرفته شده و جای مناقشه ندارد، اگر چه در برخی مصادیق، اختلافاتی قابل مشاهده است. تعریف روشن و مختصر قاعده این است که حاکم مسلمانان در مواردی که شخصی از پرداخت حقوقی (به معنای عام آن) که بر عهده دارد امتناع می کند، حاکم او را مجبور به ادای حقی که بر عهده دارد می کند (شهیدی تبریزی، ۱۳۷۵: ۸۹).

در ادبیات فقهی الفاظ عبارت «الحاکم ولی الممتنع» یا «السلطان ولی الممتنع» (شیخ انصاری، ۱۳۶۷، ۳۰۶). برگرفته از روایاتی است که متضمن چنین مضمونی هستند لذا عین عبارت مذکور در روایات منقول از معصومین علیهم السلام وجود ندارد، روایات مشتمل بر الزام ممتنع از ایفای دین با وجود امکان و قدرت مالی (کلینی، ۱۳۸۴، ج ۴/۱۲۷) و الزام ممتنع از عرضه کالا در فرض نایاب شدن آن (احتکار) (حرعاملی، ۱۳۹۱، ج ۳۱۷/۱۲) از جمله روایات مورد استناد در شناسایی قاعده الحاکم ولی الممتنع میباشد. برخی از مستندات این قاعده روایاتی هستند که موارد آنها در زمینه حقوق خانواده است از آنجمله روایت ابوبصیر است که میگوید «سمعت اباجعفر (ع) یقول: من کانت عنده امرأة فلم یکسها ما یواری عورتها و یطعمها ما یقیم صلبها کان حقا علی الامام ان یفرق بینهما» از امام باقر (ع) شنیدم که فرمود: هر کس که زوجه ای دارد و به حال او رسیدگی نمی کند یا لباس مناسبی او را نمی پوشاند و خوراک درستی به او نمی دهد بر حاکم است که طلاق او را از مرد بگیرد و از یک دیگر جدایشان سازد (حرعاملی، ۱۳۹۱، ج ۲۲۳/۱۵). روایت ابوبصیر از چنان اطلاقی برخوردار است که عجز از انفاق و امتناع از آن را در بر می گیرد، یعنی زوجی که عاجز از انفاق یا ممتنع از آن است از ناحیه حاکم مجبور به طلاق دادن زوجه خود می شود در صورت عدم مبادرت به طلاق، حاکم میتواند بین زوج و زوجه جدائی بیاندازد یعنی زوجه را باستناد ولایت خویش طلاق دهد.

برخی از محققان در زمینه قاعده الحاکم ولی الممتنع شرایط اجرای این قاعده را در سه شرط خلاصه کرده اند: (محقق داماد، ۱۳۸۳، ص ۲۱۸؛ اسماعیلی، ۱۳۸۷، ۷۰).

احراز تحقق استنکاف

حاکم در صورتی می تواند از ناحیه اشخاص اعمال ولایت کند که استنکاف آنان را در انجام تکالیف شرعی و قانونی احراز نماید. سازوکار احراز استنکاف، اجبار و الزام اشخاص به انجام تکالیف و امتناع آنان در ایفای آن تکالیف است. از این رو در طلاق قضایی به جهت عجز از انفاق، پیش از طلاق، اجبار شوهر به انفاق و طلاق امری ضروری است. چون عجز و استنکاف از طلاق، تنها از این طریق احراز میگردد (محقق داماد، ۱۳۶۵، ص ۳۶۴؛ صفایی و امامی، ۱۳۶۹: ۷۶). احراز عجز و استنکاف و امتناع نیازمند به طی فرآیند دادرسی است به این جهت قاعده «الحاکم ولی الممتنع»، از قواعد فقه قضایی تلقی می گردد.

وجود حاکم

نکاح و طلاق در حقوق اسلامی از اعمال حقوقی تلقی شده اند یعنی نکاح با اراده زوجین و طلاق با اراده زوج تحقق پیدا می کند، لذا باید نکاح و طلاق را از امور خصوصی به شمار آورد. اصل اولیه عدم ولایت نیز ایجاب می نماید که هیچکس از جمله حاکم در مناسبات و روابط خصوصی بدون دلیل نتواند دخالت و اعمال ولایت کند (شیخ انصاری، المکاسب، ۱۵۳). با این وجود در برخی موارد، دلیل بر جواز ورود حکومت در مناسبات خصوصی از جمله در امور

خانوادگی وجود دارد. که باید در مقدار قدر متقین مفاد ادله مربوط اکتفاء شود چون در مواردی که نسبت به وجود ولایت شک و تردید شود به نفی آن حکم می‌گردد. حکمت جواز دخالت حاکم در این موارد، حفظ نظم اجتماعی و جلوگیری از ظلم و هرج و مرج و همچنین اجرای عدالت اجتماعی است. بدون تردید اعمال ولایت حاکم، متفرع بر وجود حاکم جامع شرایط است. چنانکه حاکم جامع شرایط وجود نداشته باشد یا دسترسی به حاکم یا منصوبین از ناحیه وی ممکن نباشد قاعده «الحاکم ولی الممتنع» قابل اجراء نخواهد بود مگر اینکه ولایت عدول مومنین را از باب امور حسبیه مورد پذیرش قرار دهیم (شیخ انصاری، ۱۳۶۷ش، ۳۰۶). در این صورت عدول مومنین به جهت ولایت بر ممتنع، تکلیف وی را انجام می‌دهند. در ادبیات فقهی مراد از واژه حاکم، فقیه جامع شرایطی است که علاوه بر قضا و سمت دادستان سمت محتسب به معنای عام آن، دارای صلاحیت اداری وسیعی است (لنگرودی، ۱۳۷۰، ۲۰۷). بنابراین فقیهی که علاوه بر صلاحیت و مرجعیت در افتاء، دارای ولایت قضایی و ولایت در زعامت باشد حاکم به شمار می‌آید و هرکس بخواهد عهده دار امور قضایی یا اجرایی شود باید مأذون از ناحیه وی باشد (امام خمینی، بی‌تا، ج ۹۹/۲). در زمان حاکمیت فقیه جامع شرایط، قوه قضایی مشروعیت خویش را در امر قضا از ولایت قضایی وی اخذ میکند و قضات قانونی، قضات مأذون از ناحیه او بوده و در چارچوب قانون از صلاحیت لازم برخوردارند. با حاکمیت قضایی فقیه جامع شرایط، اعمال ولایت قضایی از ناحیه دیگر فقیهان پذیرفته نیست چون موجب اختلال نظام قضایی و هرج و مرج می‌گردد.

درخواست استیفای حق از ناحیه صاحب حق اصل خصوصی بودن مناسبات و روابط خانوادگی ایجاب میکند که حاکم تنها در صورت مطالبه صاحب حق برای استیفای حقوق وی بتواند بر ممتنع اعمال ولایت کند چنانکه فقیهان طلاق زوجه غایب مفقودالایر و طلاق زنی که از ناحیه شوهر ظاهر شده است را منوط به عدم رضایت زوجه و عدم صبروی بر وضع موجود دانسته اند (شهید ثانی، ۱۳۹۸ق، ج ۶، ص ۶۵).

درخواست استیفای حق از ناحیه صاحب حق

اصل خصوصی بودن مناسبات و روابط خانوادگی ایجاب می‌کند که حاکم تنها در صورت مطالبه صاحب حق برای استیفای حقوق وی بتواند بر ممتنع اعمال ولایت کند چنانکه فقیهان طلاق زوجه غایب مفقودالایر و طلاق زنی که از ناحیه شوهر ظاهر شده است را منوط به عدم رضایت زوجه و عدم صبروی بر وضع موجود دانسته اند (شهید ثانی، ۱۳۹۸ق، ج ۶، ص ۶۵).

حاکم و حکومت اسلامی در نبود عضوی از اعضای خانواده بایستی جبران کننده تکلیف و ستاننده حق باشد. این حق اگر از ولی خانواده قابل ستاندن نیست، حاکم به نیابت از او صاحب تکلیف می‌شود و بر ذمه اوست که حقوق این خانواده را جبران کند.

۴- قاعده اهتمام به امور مسلمین

یکی از عناوینی که در روایات و در ابواب احکام عشرت آمده است و تکالیفی را بر عهده اشخاص میگذارد، و در همان روایات تأکید اهتمام امور مسلمین است؛ مانند: «مَنْ سَمِعَ رَجُلًا يُنَادِي يَا لِّلْمُسْلِمِينَ فَلَمْ يُجِبْهُ فَلَيْسَ بِمُسْلِمٍ»

به اهتمام امور مسلمین دارد. ظاهر ادله این است که در جایی که گروهی یا فردی مواجه با مخاطرات و خطرات مهمی هستند، همه مسلمانها وظیفه دارند به او کمک کنند و او را مورد حمایت قرار دهند. اگر کسی در معرض ضرر مهمی است همه باید به حمایت از او برخیزند و او را نجات دهند. در این دلیل الزام وجود دارد، منتها امور مسلمین که در اینجا گفته شده است امور مهم است، نه هر امر عادی و معمولی. مثلاً جایی که در معرض قتل یا جنایتی است یا در معرض ضرر مالی یا جانی مهم است، همه در قبال آن مسئولیت دارند و باید به نحو واجب کفایی اقدام کنند.

۱- بنابراین ادله مزبور معتبر است.

۲- ظاهر این ادله الزام است و این الزام در امور مهم و حساس است، نه هر امر عادی و معمولی. مثلاً ضرر مالی مهم یا ضرر جانی یا نفسی است.

۳- واجب کفایی است

۴- مقصود از این اهتمام اقدام عملی است، نه صرف اینکه دلش بسوزد یا حساس شود، بلکه اقدام عملی است.

خانواده های افراد زندانی به دلیل نبود ولی در خانواده، با مصایب و مشکلاتی روبرو هستند که کسی در خانواده توان جبران و انجام آنها را ندارد. مطابق این قاعده، حکومت اسلامی وظیفه دارد به امور این خانواده ها بیشتر از دیگر خانواده ها توجه کند تا صیانت از بنیان خانواده زندانی انجام پذیرد.

نتایج تحقیق

این بخش از دو قسمت تشکیل شده است که در بخش اول به بررسی مسایل و مشکلات خانواده های زندانی با استفاده از پرسشنامه پرداختیم و در قسمت دوم با استفاده از مصاحبه، نقطه نظرات کارشناسان زندان در باب کم و کاستی های موجود بر سر راه حمایت حکومت اسلامی از خانواده های زندانیان (در ابعاد اجتماعی - حقوقی و قانونی) بررسی شده است.

الف) ارزیابی مسایل و مشکلات خانواده زندانیان (پرسشنامه)

در این قسمت با استفاده از پرسشنامه به بررسی مسایل و مشکلات خانواده زندانیان پرداختیم. پرسشنامه های طراحی شده در این قسمت، با استفاده و بهره گیری از مبانی نظری و مفهومی تحقیق استخراج شده است و با توزیع در بین خانواده های زندانیان به بررسی مصداقی مسایل و مشکلاتی این خانواده ها می پردازد.

سوالات پرسشنامه در قالب ۲۱ سوال طراحی شده اند؛ مشکلات و مسایل زندانیان با توجه به تحقیقات قبلی در مولفه هایی همچون؛ اقتصادی (سوالات ۱-۴)، بهداشت روانی و جسمانی و مشاوره (۵-۹)، آموزشی و بازپروری (۱۰-۱۳)، عاطفی - ارتباطی (۱۴-۱۷)، حقوقی - قانونی (۱۸-۲۱) دسته بندی شده اند. علاوه بر سوالات اصلی، مشخصات جمعیت شناسی و خانوادگی و وضعیت معیشتی و اقتصادی خانواده زندانیان نیز مورد بررسی قرار گرفت که خلاصه ای از اطلاعات به دست آمده در جداول زیر ارائه می گردد.

جنسیت		نوع مسکن		محل سکونت		تحت پوشش			
زن	مرد	کل	شخصی	استیجاری	حاشیه شهر	پایین شهر	کمیته امداد	بهبیستی	سازمان زندان
۴۰	۱۰	۵۰	۵	۴۵	۲۷	۲۳	۲۰	۱۵	۴۸

جدول ۱: جدول مشخصات خانوادگی زندانیان

همانطور که در جدول ۱ نشان داده شده است، بیشتر افراد پاسخگو را زنان تشکیل می دهند که از این میان، ۴۰ نفر زن و ۱۰ نفر را مرد تشکیل می دهد که نکته مورد توجه اغلب این مردان از اعضای خانواده نسبی زندانی می باشند و کمتر همسران این زنان بودند که نشان از عدم مدارای مردان در قبال زندانی شدن زن می باشد. از میان افراد پاسخگو، تعداد ۵ نفر منزل شخصی داشتند و ۴۵ نفر بعدی به صورت استیجاری زندگی می کردند. محل سکونت این افراد اغلب حاشیه شهر (۲۷ نفر) و مناطق پایین شهر (۲۳ نفر) می باشد. بیشتر افراد پاسخگو تحت پوشش سازمان زندان ها (۴۸ نفر)، کمیته امداد (۲۰) و بهزیستی (۱۵)، بودند.

این آمارها نشان از شکنندگی و آسیب پذیر بودن خانواده های زندانیان دارد که به لحاظ تامین مایحتاج اولیه و نیازهای اساسی در دسترس این خانواده ها، نشان از عدم توانایی آنها در برآوردن نیازهای اولیه است. شرایط اقتصادی نامناسب که در وضعیت مسکن، درآمد، تحت پوشش بودن موسسات و نهادهای حمایتی نشان داده شده است، نشان از عدم تامین نیازهای خانواده توسط اعضای آن می باشد.

بررسی مولفه های حمایتی دولت از دیدگاه خانواده زندانیان

میزان مولفه	خیلی زیاد	زیاد	متوسط	کم	خیلی کم
اقتصادی	-	-	۱۵	۲۵	۱۰
بهداشت روانی و	-	-	۱۰	۳۰	۱۰

					جسمانی و مشاوره
۲۰	۲۰	۸	۵	-	آموزشی و بازپروری
۱	۱۵	۱۶	۱۷	-	عاطفی-ارتباطی
۱۶	۳۸	۶	-	-	حقوقی-قانونی

جدول ۲: بررسی مولفه های حمایتی دولت از دیدگاه خانواده زندانیان

همانطور که در جدول ۲ ملاحظه می شود، حمایت های دولتی از خانواده های زندانیان در پنج مولفه گنجانده شده است. در زمینه حمایت های اقتصادی، بیشترین پاسخ ها بین متوسط ۱۵، کم ۲۵ و خیلی کم ۱۰ مورد در نوسان می باشد و نشان از نامناسب بودن حمایت های اقتصادی از خانواده زندانیان می باشد. در زمینه بهداشت روانی و جسمانی و مشاوره، پاسخ ها بین متوسط ۱۰، کم ۳۰ و خیلی کم ۱۰ می باشد که نشان از پایین بودن میزان خدمات حمایتی در این بخش می باشد. در زمینه های آموزشی که نهادهای غیر دولتی مسولیت این امر را بر عهده دارند و خدمات آموزشی را در بر می گیرد، پاسخ ها بین زیاد ۵، متوسط ۸، کم ۲۰ و خیلی کم ۲۰ می باشد که باز هم نوسان پاسخ ها به سمت پایین بودن این میزان از خدمات می باشد. مولفه عاطفی-ارتباطی که به ملاقات زندانی و خانواده و بازدید هایی که توسط زندان برای خانواده ربط دارد، می پردازد پاسخ ها بدین صورت است که، زیاد ۱۷، متوسط ۱۶، کم ۱۵ و خیلی کم ۱ می باشد که نشان از بهتر بودن شرایط خانواده زندانیان و زندانی در این مولفه می باشد. مولفه حمایت حقوقی و قانونی، پاسخ های دسته بندی شده حول محور بد بودن شرایط در این مولفه می چرخد که متوسط ۶، کم ۳۸ و خیلی کم ۱۶ می باشد.

در کلیت امر می توان گفت که میزان حمایت های دولتی از خانواده های زندانی در وضعیت نامناسبی قرار دارد و نشان از عدم توجه کافی به این خانواده ها می باشد. در مواردی که خدمات نیازمند صرف نیازهای مالی و تخصیص بودجه به این خانواده ها می باشد، حمایت های دولتی ضعیف بوده است و در مواردی که به جنبه آموزشی و عاطفی می پردازد و پای نهادهای غیر دولتی نیز برای کمک به دولت باز تر می شود، وضع تا حدودی بهتر می شود.

(ب) ارزیابی مسایل و مشکلات خانواده زندانیان (مصاحبه)

در این قسمت و با توجه به مصاحبه های انجام شده با کارشناسان و متولیان اجرایی زندان، مسایل و مشکلات زندانیان مورد بحث قرار گرفت و راهکارهایی که از دید کارشناسان این افراد مطرح شده اند، در زمینه قوانین و مقررات و نیز سازمان ها و نهادهای حمایتی از خانواده زندانیان، نارسایی ها و کمبود ها مطرح شده اند. در این قسمت با ۲۰ نفر از کارشناسان زندان مصاحبه کردیم و حاصل مصاحبه ها با استفاده از تحلیل مضمون و کد گذاری در جداول زیر ارائه شده است.

ردیف	واحد معنا	واحد فشرده شده معنا
۱	در زمینه قوانین درون سازمانی و برون سازمانی که در خصوص حمایت از خانواده ها وجود دارد که می توان به آیین نامه انجمن ها، آیین نامه اقدامات، سامانه مرتبط با erp اشاره کرد.	آیین نامه انجمن ها، آیین نامه اقدامات، سامانه مرتبط با erp
۲	در زمینه قوانین درون سازمانی و برون سازمانی می توان به قوانین حمایت از کشور و آیین نامه های انجمن حمایت	قوانین حمایت از کشور و آیین نامه های انجمن حمایت
۳	مهمترین قوانین موجود در زمینه حمایت از خانواده زندانیان مربوط به اساسنامه انجمن حمایت از زندانیان مصوب سال ۱۳۶۰ شورای عالی قضایی می باشد.	اساسنامه انجمن حمایت از زندانیان مصوب سال ۱۳۶۰ شورای عالی قضایی
۴	در زمینه کمبودها و نواقص قانونی در ارتباط با حمایت از خانواده های زندانیان، می توان بر عدم تمرکز کافی بر روی اشتغال و توانمند سازی و خود کفایی خانواده ها تاکید کرد.	عدم تمرکز کافی بر روی اشتغال و توانمند سازی و خود کفایی خانواده ها
۵	مهمترین مساله که در زمینه نواقص قانونی وجود دارد این است که پیامدهای منفی زندان، فراتر از اصل مجازات است و با اصل شخصی بودن مجازات در تضاد است و علاوه بر فرد قربانی، خانواده خود را در بر می گیرد.	در تضاد بودن اصل شخصی بودن مجازات با پیامدهای آن برای خانواده.
۶	در زمینه قوانین، پراکندگی زیادی وجود دارد که جامع و یکپارچه نیست.	پراکندگی قوانین
۷	در زمینه تامین مایحتاج و سرپناه خانواده زندانیان و همچنین امورات فرزندان مسایل و مشکلات قانونی وجود دارد.	مسایل مسکن و مایحتاج خانواده زندانیان
۸	در زمینه اصلاح امور، به نظر من بایستی تمامی نهادها و سازمان ها باید باهم هماهنگی داشته باشند و در زمینه های گوناگون باهم در تعامل باشند.	هماهنگی سازمان ها برا حمایت خانواده ها
۹	مهمترین اشکال در زمینه قوانین و مقررات مربوط به خانواده زندانیان مربوط می شود به فقدان متولی ثابت برای خانواده ها زندانیان که باعث گردیده است تا اعتبارات به صورت متمرکز و کلاً اختصاص نیابد و بسیاری از این خانواده ها از این خدمات بی بهره باشند و خانواده ها از مراکز مختلف به دنبال یاری گرفتن باشند.	فقدان متولی مشخص در مور زندان و خانواده زندانیان

۱۰	در زمینه قانون گذاری و جایگزینی مجازات‌ها، بهتر است خانواده ها را به سمت و سوی خودکفایی با دادن شغل و فراهم کردن کار مناسب سوق داد.	تلاش برای خودکفایی خانواده زندانیان
۱۱	بر اساس تحقیقات انجام شده، بالای ۹۰ درصد از سرپرستی های خانواده ها را مردان عهده دار هستند و نبود آنان در خانواده باعث طلاق و مسایل دیگر می شود که این امر می تواند با اختصاص بودجه‌ای مشخص برای این خانواده ها جبران شود.	اختصاص بودجه ای مشخص برای خانواده زندانیان

جدول ۳: واحد معنایی استخراج شده از مصاحبه با کارشناسان زندان

در این قسمت واحدهای معنایی مصاحبه ها استخراج شده است و در قسمت بعد، کدهای مشترک را در جدول مقوله‌ها ارائه می‌دهیم.

مقوله	کدهای مشترک
قوانین حمایتی از خانواده زندانی	۱- آیین نامه انجمن ها، آیین نامه اقدامات، سامانه مرتبط با erp . ۲- قوانین حمایت از کشور و آیین نامه های انجمن حمایت ۳- اساسنامه انجمن حمایت از زندانیان مصوب سال ۱۳۶۰ شورای عالی قضایی.
نارسایی های قانونی و حمایتی از خانواده زندانیان	۱- عدم تمرکز کافی بر روی اشتغال و توانمند سازی و خود کفایی خانواده ها. ۲- تضاد بودن اصل شخصی بودن مجازات با پیامدهای آن برای خانواده. ۳- پراکندگی قوانین ۴- مسایل مسکن و مایحتاج خانواده زندانیان ۵- فقدان متولی مشخص در مور زندان و خانواده زندانیان
راهکارهای پیشنهادی برای حمایت از خانواده ها	۱- هماهنگی سازمان ها برا حمایت خانواده ها ۲- تلاش برای خودکفایی خانواده زندانیان . ۳- اختصاص بودجه ای مشخص برای خانواده زندانیان

جدول ۴: جدول استخراج مقولات از کدهای مشترک

نتایج این جداول بدین صورت قابل مطرح هستند:

مهمترین قوانین یا مقرراتی که در زمینه حمایت از خانواده‌ها زندانیان وجود دارد، مربوط به اساسنامه انجمن حمایت از زندانیان مصوب سال ۱۳۶۰ شورای عالی قضایی و اصلاحات بعدی آن است که وظایف و اهداف اصلی آن، کمک به خانواده زندانیان تصریح شده است. همچنین در زمره وظایف سایر دستگاه‌ها مانند بهزیستی و کمک امداد امام خمینی (ره)، کمک به خانواده زندانیان در آن پیش بینی شده است. وظایفی که مددکاران در این انجمن‌ها بایستی در قبال این خانواده‌ها انجام دهند، جزء مهمترین اقداماتی است که از طرف این انجمن‌ها بایستی انجام شود.

در زمینه قوانین مرتبط با حمایت از خانواده زندانیان طرح‌هایی به تصویب رسیده‌اند که؛ سامانه حمایت از خانواده زندانیان، همکاری و یکپارچه سازی کمیته امداد خمینی (ره) با سازمان زندان‌ها و اساسنامه انجمن‌های حمایت از زندانیان، آیین نامه اجرایی سازمان زندان‌ها و آیین نامه اجرایی مددکاری اجتماعی زندان‌ها، قانون و آیین نامه اجرایی قانون تامین زنان و کودکان بی سرپرست، اساسنامه بنیاد تعاون زندانیان بصورت عام و خاص از این جمله‌اند.

مهمترین اشکال موجود در زمینه حمایت از خانواده زندانیان، فقدان متولی ثابت برای خانواده زندانیان می‌باشد که باعث گردیده است تا اعتبارات به صورت متمرکز و کلان تخصیص نیابد و بدین ترتیب بسیاری از خانواده‌ها از این خدمات بی بهره بوده و در مقابل در موارد محدودی از مراکز مختلف تحت پوشش قرار داشته باشند.

به نظر می‌رسد که منابع بیشتری در جهت رفع مشکلات خانواده‌ها جهت اشتغال و حرفه آموزی و تامین مایحتاج زندگی و سرپناه و مسکن و همچنین فرزندان خانواده‌هایی که سرپرست آنان در زندان هستند، لازم است.

یافته های تحقیق

این تحقیق آمیزه ای مباحث نظری و تجربی بودند که در بخش اول؛ به مبانی نظری که در قالب مباحث فقهی - حقوقی حکومت اسلامی و تعهدات حکومت در قبال خانواده‌های زندانی مرور شد و در قسمت بعد با استفاده از مبانی فقهی - حقوقی مرور شده، پرسشنامه و مصاحبه ای برای بررسی مسایل و مشکلات خانواده‌های زندانیان تدوین شد تا به صورت مصدافی این موارد مورد بررسی قرار گیرد. پرسشنامه‌ها در میان خانواده زندانیان توزیع شد و مصاحبه‌ها در میان مسولان و متولیان مرتبط با زندان که می‌توانستند نظرات کارشناسانه خود را در قبال این مسایل و مشکلات به دلیل درگیر بودن با کارهای اجرایی بیان کنند. استفاده از پرسشنامه و مصاحبه در کنار مبانی فقهی و حقوقی تعهدات حکومت اسلامی در قبال حمایت از خانواده‌های زندانیان، می‌تواند نگاه واقع بینانه و نیز میزان و حدود اجرایی شدن دستور العمل‌های اسلام در باب حمایت از این خانواده‌ها، را بسنجد.

در بخش اول نتایج تحقیق نشان دادیم که خانواده‌های زندانیان در وضعیت اقتصادی و معیشتی نامناسبی قرار دارند و نتایج مطالعات قبلی و پرسشنامه‌هایی که میان اعضای خانواده‌های زندانیان توزیع شده بود، موید این نکته بودند. ادله ای که قرآن و منابع دست اول فقهی در باب افراد آسیب پذیر و خانواده‌های آنها مرور شدند در چهار قاعده‌ی:

۱- قاعده ورز یا شخص بودن اصل مجازات

۲- قاعده عدالت اجتماعی

۳- قاعده ی قضایی الحاکم ولی الممتنع

۴- قاعده اهتمام به امور مسلمین

دسته بندی شدند. این قاعده های دینی نشان می دهند که جرم و مجازات مرتبط با آن، اگر چه فرد خطاکار را محکوم به جبران خسارت وارد می کند اما اطرافیان این فرد زندانی نباید از حقوق خود محروم شوند و بر حکومت اسلامی است که عدم حضور فرد زندانی را برای خانواده و اعضای وی جبران کند. این جبران کردن در تحقیقات قبلی و نیز منابع مختلف مورد بررسی قرار گرفت و در قالب ۵ مولفه که باید توسط حکومت و به عنوان تعهدی بر ذمه حکومت اسلامی قرار داشت و می بایست در قبال این خانواده های زندانی انجام شود، به صورت میدانی و در قالب پرسشنامه از خانواده های زندانیان مورد سوال قرار گرفت تا میزان اجرایی شدن این دستورالعمل های اسلامی در عمل سنجیده شود که نتایج این بررسی به قرار زیر بود:

از میان افراد مشارکت کننده در این بررسی، بیشتر افراد پاسخگو را زنان تشکیل می دادند که از این میان، ۴۰ نفر زن و ۱۰ نفر مرد می دادند که نکته مورد توجه اغلب این مردان از اعضای خانواده نسبی زندانی می باشند و کمتر همسران این زنان بودند که نشان از عدم مدارای مردان در قبال زندانی شدن زن می باشد. از میان افراد پاسخگو، تعداد ۵ نفر منزل شخصی داشتند و ۴۵ نفر بعدی به صورت استیجاری زندگی می کردند. محل سکونت این افراد اغلب حاشیه شهر (۲۷ نفر) و مناطق پایین شهر (۲۳) نفر می باشد. بیشتر افراد پاسخگو تحت پوشش سازمان زندان ها (۴۸) نفر، کمیته امداد (۲۰) و بهزیستی (۱۵)، بودند.

این آمارها نشان از شکنندگی و آسیب پذیر بودن خانواده های زندانیان دارد که به لحاظ تامین مایحتاج اولیه و نیازهای اساسی در دسترس این خانواده ها، نشان از عدم توانایی آنها در برآوردن نیازهای اولیه است. شرایط اقتصادی نامناسب که در وضعیت مسکن، درآمد، تحت پوشش بودن موسسات و نهادهای حمایتی نشان داده شده است، نشان از عدم تامین نیازهای خانواده توسط اعضای آن می باشد. در زمینه حمایت های اقتصادی، بیشترین پاسخ ها بین متوسط ۱۵، کم ۲۵ و خیلی کم ۱۰ مورد در نوسان می باشد و نشان از نامناسب بودن حمایت های اقتصادی از خانواده زندانیان می باشد. در زمینه بهداشت روانی و جسمانی و مشاوره، پاسخ ها بین متوسط ۱۰، کم ۳۰ و خیلی کم، ۱۰ می باشد که نشان از پایین بودن میزان خدمات حمایتی در این بخش می باشد. در زمینه های آموزشی که نهادهای غیر دولتی مسولیت این امر را بر عهده دارند و خدمات آموزشی را در بر می گیرد، پاسخ ها بین زیاد ۵، متوسط ۸، کم ۲۰ و خیلی کم ۲۰ می باشد که باز هم نوسان پاسخ ها به سمت پایین بودن این میزان از خدمات می باشد. مولفه عاطفی- ارتباطی که به ملاقات زندانی و خانواده و بازدید هایی که توسط زندان برای خانواده ربط دارد، می پردازد پاسخ ها بدین صورت است که، زیاد ۱۷، متوسط ۱۶، کم ۱۵ و خیلی کم ۱ می باشد که نشان از بهتر بودن شرایط خانواده زندانیان و زندانی در این مولفه می باشد. مولفه حمایت حقوقی و قانونی، پاسخ های دسته بندی شده حول محور بد بودن شرایط در این مولفه می چرخد که متوسط ۶، کم ۳۸ و خیلی کم ۱۶ می باشد.

در کلیت امر می توان گفت اگرچه مبانی فقهی و حقوقی جهت حمایت حکومت اسلامی از زندانیان از غنای لازم برخوردار است، اما در عمل میزان حمایت های دولتی از خانواده های زندانی در وضعیت نامناسبی قرار دارد و نشان از عدم توجه کافی به این خانواده ها می باشد. در مواردی که خدمات نیازمند صرف نیازهای مالی و تخصیص بودجه به این خانواده ها می باشد، حمایت های دولتی ضعیف بوده است و در مواردی که به جنبه آموزشی و عاطفی می پردازد و پای نهادهای غیر دولتی نیز برای کمک به دولت باز تر می شود، وضع تا حدودی بهتر می شود.

پیشنهادات تحقیق

مهمترین و اساسی ترین مشکل موجود در زمینه حمایت از خانواده زندانیان، فقدان مصوبه و مادهی قانونی مصرح از سوی مجلس شورای اسلامی است به عبارت بهتر جهت حمایت از این قشر قانونی در مجلس شورای اسلامی به تصویب نرسیده است لذا لازم است قوانین حمایت از خانواده های زندانیان با توجه به آسیب پذیری بالای این دست از اقشار جامعه تصویب و ضمانت اجرایی برای آن تدوین و به مراکز حمایتی همچون سازمان زندان ها (انجمن حمایت از زندانیان و خانواده های آنان) کمیته امداد امام خمینی (ره) و سازمان بهزیستی و ... ابلاغ گردد.

یکی دیگر از مشکلات موجود در زمینه حمایت از خانواده زندانیان، فقدان متولی ثابت برای خانواده زندانیان می باشد که باعث گردیده است اعتبارات به صورت متمرکز و کلان به این قشر، تخصیص نیابد و بدین ترتیب بسیاری از خانواده ها از این خدمات بی بهره بوده و در مقابل در موارد محدودی از مراکز مختلف تحت پوشش قرار داشته باشند. پیشنهاد می گردد جهت مرتفع نمودن این مشکل کلیه اعتبارات تخصیصی به جای واگذاری به کمیته امداد و یا سازمان بهزیستی به انجمن حمایت از زندانیان که در ارتباط مستقیم با زندانیان و خانواده های آنان می باشند قرار گیرد تا بتوانند کلیه خانواده های را تحت پوشش خود در سراسر کشور نمایند.

به نظر می رسد که منابع بیشتری در جهت رفع مشکلات خانواده ها جهت اشتغال و حرفه آموزی و تامین مایحتاج زندگی و سرپناه و مسکن و همچنین فرزندان خانواده هایی که سرپرست آنان در زندان هستند، تخصیص یابد که این امر موجب خود اشتغالی و خودکفایی آنان می گردد.

مراکز مشاوره ای و ارائه دهندگان خدمات روانشناختی می توانند به رفع مسایل و مشکلات خانواده زندانیان و حمایت از آنان راهگشا باشد.

لازم است مراجع قضایی با مامشات بیشتر در جهت تخفیف جرم و نرفتن افراد به زندان و مجازات های جایگزین حبس را فراهم نمایند تا زمینه حضور کلیه اعضا در خانواده فراهم شود.

فراهم کردن شغل و بستری برای تامین معاش زندگی برای خانواده زندانیان، خدمتی است که حکومت اسلامی می تواند با اولویت قرار دادن این خانواده ها به آن جامعه عمل بپوشاند.

منابع و ماخذ

منابع فارسی

اسلامی مقدم و قادری، طاهره و فرزانه، نقش انجمن حمایت از زندانیان در کاهش آسیب های اجتماعی، مجله اصلاح و تربیت، شماره ۱۰۹، سال ۱۳۹۰

اسلامی مقدم، طاهره، نقش سازمان های حمایتی در حمایت از خانواده زندانیان، مجله کانون وکلا، شماره ۱۷۸، دی و بهمن ۱۳۸۴

اغرازی، شهلا، جامعه شناسی خانواده، انتشارات روشنگران و مطالعه زنان، چاپ ششم، ۱۳۸۷

امام خمینی، صحیفه امام، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(س)، ۱۳۷۸.

امام خمینی، آیین انقلاب اسلامی، تهران، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۷۶.

امامی، سیدحسین، حقوق مدنی، جلد ۲، تهران، کتابفروشی اسلامیه، چاپ دوم، ۱۳۹۲

انصاریان، حسین، نظام خانواده در اسلام، چاپ دهم، قم، انتشارات ام ابیها ۱۳۸۷

بجنوردی، سید محمد بن حسن موسوی، قواعد فقهیه (بجنوردی، سید محمد)، ۲ جلد، مؤسسه عروج، تهران - ایران، سوم، ۱۴۰۱ ق

بهشتی، احمد.. خانواده در قرآن ۳. قم: انتشارات طریق القدس. ۱۳۶۱

پاکیده و رنجبر و مهدوی، فضل الله و علی اصغر و رمضان، تحلیل جامعه شناختی تأثیر زندان بر زندانی و خانواده، نشریه روانشناسی و علوم تربیتی اصلاح و تربیت، شماره ۸۱، سال ۱۳۸۶

جوادی آملی، عبدالله: «زن در آینه جلال و جمال»، مرکز نشر اسراء، چ اول، قم، ۱۳۷۵

حسینی، اکرم. (۱۳۸۳). «تحکیم خانواده در آموزه های قرآنی». فصلنامه مطالعات راهبردی زنان. شماره ۲۶.

دانش، تاج زمان، حقوق زندانیان و علم اداره زندان ها، انتشارات دانشگاه تهران، چاپ سوم، سال ۱۳۷۶

ساروخانی، باقر، مقدمه های بر جامعه شناسی خانواده، چاپ ۱۵، تهران، انتشارات سروش، ۱۳۹۱

شمس، علی، حقوق زندانیان، تهران، چاپ دوم، انتشارات راه تربیت، سال ۱۳۸۲

باطبایی، سید محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت مؤسسه الاعلمی للمطبوعات

قائمی، علی، کودک و خانواده نابسامان، انتشارات انجمن اولیا و مربیان، چاپ پنجم، سال ۱۳۸۱

کاتوزیان، ناصر، حقوق مدنی خانواده دوره مقدماتی، چاپ پنجم، تهران، نشر میزان، ۱۳۸۵

کاشانی، عباس، نقش نهادهای قضایی در حمایت از خانواده زندانیان، مجله: مهنه قضایی، شماره ۱۱، ۶، سال ۱۳۴۵

کلینی، محمد، اصول و فروع کافی. تهران: دار الکتب الإسلامیه. ۱۳۶۵

گرچی، ابوالقاسم، بررسی تطبیقی حقوق خانواده، چاپ اول، ناشر دانشگاه تهران ۷ ق ۲۳-۱۳۸۴

لنگرودی، محمد جعفر، ترمینالوژی حقوق، چاپ ۱۷، تهران، گنج دانش، ۱۳۸۶

موسوی خمینی (ره)، روح الله. (۱۳۷۸). جایگاه زن در اندیشه امام خمینی. تهران: مؤسسه نشر آثار امام خمینی (ره).

نیازیور، امیر حسین، حق خانواده در برخورداری از حمایت‌های دولت، از الزامات حقوق بشری تا کارکردهای پیشگیرانه، مجموعه مقالات همایش علمی، کاربردی پیشگیری از وقوع جرم قوه قضائیه، انتشارات دادگستری کل استان خراسان رضوی،

سال ۱۳۸۸

هاشمی، سید محمد، حقوق بشر و آزادی‌های اساسی، چاپ اول، نشر میزان، سال ۱۳۸۴

منابع عربی

ابن منظور، ابی الفضل جمال الدین ممد بن مكرم: «لسان العرب»، دار احیاء التراث العربی، ج اول، ۱۴۰۵ق

انصاری، مرتضی، مکاسب، ۱۴۱۵ ق. چاپ اول، شش جلد، قم، ناشر کنگره جهانی بزرگداشت شیخ انصاری

حرّ عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، تحقیق و تصحیح عبدالرحیم ربانی شیرازی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بی تا.

شهید ثانی، مسالک الافهام إلى تنقیح شرائع الإسلام، الناشر: مؤسسه المعارف الاسلامیه

شیخ حر عاملی، محمادین حسن (۱۰۸)، هدیة الامه الی احکام الائمه، مشهد، آستانه الرضویه و علوم اس و مطالعات المقدسه.

شیخ صدوق، (۱۳۸۵)، علل الشرایع، قم، کتابفروشی داوری

طباطبائی، سید محمد حسین، تفسیر میزان، ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی قم، انتشارات اسلامی، ۱۳۶۳.

مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، بیروت، مؤسسه الوفا، ۱۴۰۳.

محمد حسن جعفری (صاحب جواهر)، جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام، ناشر جامع مدرسین قم

نائینی، میرزا (۱۳۵۸ ه. ق.) منیه الطالب فی حاشیه مکاسب، عراق، النجف الاشراف، مطبعه المرتضویه

نجفی، محمد حسن، جواهر الکلام، تحقیق محمود قوچانی، تهران، المکتبه الاسلامیه، ۱۴۰۴.